

**РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНИ В
УКРАЇНОЗНАВСТВІ ХІХ ст.**

Кінець XVIII ст. для українських земель ознаменувався кардинальними змінами, від рівня осмислення яких суспільною думкою великою мірою залежало її майбутнє. Сталося так, що експансіоністські устремління російського царизму на якомусь етапі об'єктивно співпали з інтересами українства, розділеного впродовж віків. У тривалій боротьбі Речі Посполитої, Московської держави та Османської імперії за українську "спадщину" перевага виявилася на боці Росії. Внаслідок поділів Польщі та успішного завершення анексії Криму останній вдалося закріпити за собою значну територію, яка здавна була ареалом розселення українців. І хоч внаслідок численних війн правобережні і південні землі України були спустошені, а територіальні прирощення співпали в часі з руйнуванням решток української автономії, все ж в житті українського народу почалася нова доба. Після кількарізових перекроювань великими державами карти Східної Європи змінилася і державна приналежність західноукраїнських земель – Галичина і Буковина увійшли до складу Австрійської імперії.

Отже, внаслідок геополітичних перетворень кінця XVIII ст. змінилися межі України і конфігурація її регіонів. І про те, і про друге можна говорити лише умовно, тому що ні межі розселення українського етносу, ні поділ на регіони ніде не були зафіксовані. Росія розглядала новоприєднані землі як споконвічно російські і навіть згадку про Україну намагалася стерти з народної пам'яті. В Австрійській імперії політика влади спрямовувалася на підпорядкування українців полякам; неприродне поєднання в одній адміністративній провінції двох народів у майбутньому стало причиною гострих тертів і незгод. Проте всупереч намірам правителів обох імперій регіональна структура України впродовж ХІХ ст. вималювалася досить чітко, тому що в її основі лежали історичні та соціокультурні чинники. Виразну специфіку зберігали Лівобережна Україна (колишня Гетьманщина), Правобережна Україна (за російською термінологією Південно-Західний край), Слобідська Україна, Південна Україна (Новоросія). В Австрійській імперії як окремі регіони існували "Королівство Галіції і Лодомерії", Буковина, а також

Закарпаття, яке впродовж XIX ст. лишалося в угорській частині імперії Габсбургів. За трьома останніми українськими територіями у складі Австро-Угорщини у XIX ст. закріпилося неофіційне збірне поняття – Західна Україна, під яке раніше, у XVIII ст., підводилися і землі Правобережної України.

В осмисленні того нового стану, в якому опинився український етнос, гостро зіткнулися три схеми історичного процесу – росієцентристська, польськоцентристська і специфічна українська, яка щойно народжувалася. Власті Росії намагалися якомога швидше колонізувати і русифікувати новоприєднані території, і офіційна імперська історіографія обґрунтовувала ідею про те, що Правобережна Україна – “край истинно российский”. Польські історики тішилися ностальгічними настроями і доводили право на існування “історичної Польщі” в кордонах 1772 року. Зростання національної свідомості українського народу виявилось у намаганні протистояти як російським, так і польським впливам, у спробах національної самоідентифікації на основі традицій народоправства і автономізму.

Пробудження інтересу до минулого України на початку XIX ст. було природною реакцією суспільства на нищення царизмом решток української автономії. Історична традиція в цих умовах відігравала роль каталізатора процесів національного самоусвідомлення. Це засвідчила відома “История Русов” – напівісторичний, напівпубліцистичний твір, який, хоч і був опублікований лише через кілька десятиліть після створення, справив неабиякий вплив на світогляд Т. Шевченка, М. Гоголя і багатьох інших представників тогочасної демократичної думки. М. Грушевський називав “Историю Русов” золотою книгою тодішнього українського суспільства, а її вихід у світ “патріотичним подвигом з боку видавця”¹.

Прагнення зберегти українську національно-патріотичну традицію виявилось цілком співзвучним із пробудженням інтересу до народознавства, яке уже набрало сили в Європі і було ознакою проникнення у суспільну свідомість ліберальних і демократичних ідей. В Україні народознавство з’явилося як своєрідна відповідь демократичних верств суспільства на намагання офіційної історіографії замкнути історію на життєписах царів і королів. “Царські двори, урядові прийоми, законодавства, війни, дипломатичні зносини не задовольняли бажання знати минуле життя, – писав М. Костомаров. – Крім політичної сфери, лишалося ще недоторканим життя народних мас з їх суспільним і домашнім побутом, з їх звичками, традиціями, поняттями, вихованням, співчуттям, вадами і

прагненнями. Без цієї сторони вивчення історії нагадувало описання верховіття дерев, не торкаючи стовбура і коренів”².

Костомаров одним з перших в російській історіографії порушив питання про те, як має співвідноситися історія із суміжними і допоміжними галузями наукового знання, насамперед з географією, етнографією, статистикою, демографією. В дискусіях на цю тему враховувався вже досить багатий на той час досвід інтеграції наук про людину і народ, який нагромадила суспільна наука Заходу. Ще на рубежі XVI і XVII ст. італійський публіцист Дж. Ботеро помітив залежність рис і способу життя населення від тієї або іншої природно-кліматичної зони, закладаючи тим самим підвалини історичної регіоналістики. У XVIII ст. в окремий науковий напрям виділилося державознавство – галузь знання, що включала різноманітні відомості з державного права, історії, географії, економіки, культури, релігії тощо. Державознавство зосереджувало зусилля навколо вивчення певних країв, просторів, закладаючи основи того напрямку досліджень, який уже в наш час дістав назву хорологічного. Історіографія, яка на певному етапі відокремилася від державознавства (цей перехід часто пов’язують із представниками романтичного напрямку у французькій історіографії, насамперед з О. Тьєррі), протягом певного часу існувала паралельно з ним, запозичувала його дослідницькі методи і розвивала їх.

Передумовою концептуального та інституційного оформлення української історичної науки було виділення її з систем російської, польської, австрійської історіографії. Це завдання було непростим насамперед тому, що у світовій історичній думці Україна як цілісність не існувала взагалі: погляд на неї ґрунтувався на ірраціональній гегелівській парадигмі “історичних – неісторичних” народів, і належність українського народу до категорії “неісторичних” сприймалася як аксіома.

Складність виокремлення української історії із загальноросійської зумовлювалася ще й тим, що індиферентне спочатку ставлення російської офіційної науки до романтично-народницьких зацікавлень харківської і київської наукових шкіл змінилося на упереджене і навіть вороже після появи федералістських мотивів у програмі Кирило-Мефодіївського братства і хлопоманських настроїв серед польської шляхти. Якщо у першій половині XIX ст. царський уряд заохочував дослідження специфіки Правобережної України (з утилітарною метою доведення споконвічної “російськості” цього краю), то у другій половині століття всякий

особливий погляд на регіони Малоросії відкидався з порога. Відмежування української історіографії від “общерусских” схем відбувалося в обстановці шаленого політичного та ідеологічного тиску, репресій, цензурних заборон. Незважаючи на це, ідея самодостатності українського історичного процесу наполегливо пробивала собі дорогу в народознавство та історіографію.

Сумними обставинами політичного життя української нації пояснюється надмірна ідеологізація історичного думання, яка мала свої як позитивні, так і від’ємні сторони. Історіографія ще в більшій мірі, ніж етнографія, була, якщо застосовувати вираз М. Грушевського, “бойовою наукою”, тому що обслуговувала, поміж іншим, завдання національного самоусвідомлення і самоствердження. Не випадково етапи її розвитку загалом збігалися з етапами українського національного відродження. Знавець і популяризатор української історіографії Д. Дорошенко вбачав її заслугу насамперед у тому, що на критичній історичній межі саме вона дала наукове обґрунтування самобутності і своєрідності українського культурно-національного типу. І хоч зроблено це було чужою, російською мовою, і сама назва “український”, як правило, не фігурувала, політичний резонанс цієї роботи був величезний. “Саме тоді, коли рука російського уряду доруйнувала останки української державності на Лівобережній, козацькій Україні: на Слобожанщині, Запорожжі й на Гетьманщині; саме тоді, коли завмирало українське культурне життя в старих своїх формах і, здавалось, цим разом уже назавжди, якраз тоді... зароджувався новий духовний процес: пробудження інтересу до свого власного минулого, змагання зберегти національно-історичну традицію вкупі із впливом нових ідей, що приходили до нас із Заходу, ідей народності й демократизму, – все це утворює умовний рух, який має в історії назву українського національного відродження”³.

Втрата бодай формальних ознак автономії відгукнулася в серцях частини українського еліти глибоким болем, а ностальгічні настрої живили інтерес до вітчизняної історії. Був він і суто прагматичним, оскільки нащадкам козацької старшини доводилося обґрунтовувати своє право на дворянські титули. Не можна недооцінювати і вплив на суспільну думку України новітніх концепцій нації, основоположником яких вважають німецького філософа Й. Гердера. Тому осмислення нових реалій українського буття в історичній думці відбувалося в руслі пошуків “будівельних блоків” національної ідентичності” (О. Субтельний). За словами відомого історика, “шлях до національної свідомості був вимощений книгами”,

а “в авангарді будівництва нації як серед українців, так і серед інших народів стояли історики”⁴.

Першу спробу простежити роль окремих регіональних наукових шкіл у процесі національного відродження зробив на самому початку ХХ ст. М. Грушевський. Він вважав, що початок цьому поклала Слобожанщина, яка після заснування у Харкові університету стала першим культурним центром Східної України. Особливу увагу він звертав на те, що університет, а згодом і жіночий інститут виникли тут не з ініціативи уряду, а зусиллями і матеріальними пожертвами громадян. Серед членів першого літературного гуртка, “першої школи” харківських народознавців М. Грушевський називає Г. Квітку, А. Метлинського, М. Костомарова, І. Срезневського та інших. “Українські письменники подають руку слов’янському відродженню і романтичним інтересам до народності. Але більш широкої постановки національної української ідеї тут ще немає; не тільки політичної, але і певно вираженого громадського зафарбування у творах цієї школи ми ще не бачимо”⁵.

Спробу теоретичного формулювання української ідеї М. Грушевський пов’язує з другим університетським центром – Києвом – і Кирило-Мефодіївським братством, а також з появою української народної літератури в особі Т. Шевченка. В утвердженні права українського народу на свою власну історію основоположне значення мала полеміка М. Максимовича з М. Погодіним щодо спадщини Київської Русі, яка поклала початок тривалому спору “южан с северянами”.

Згідно з гіпотезою Погодіна, поляни були великоросами; після татарського нападу на Русь, вони, мовляв, мігрували на північ, а демографічний вакуум у Подніпров’ї у XIII-XIV ст. заповнили українці, які прийшли з району Карпат. М. Максимович же, разом з А. Котляревським, обстоював автохтонність українського населення Подніпров’я.

Суперечка “южан с северянами”, яка значною мірою визначила “бойове” спрямування української історіографії ХІХ ст., зумовила помітне місце локальної історії в тій системі історичного знання, яка вибудовувалася на українських землях. Інтерес до місцевої історії відбивав пошук наукового інструментарію, здатного скоригувати “москвоцентристську” схему історії Росії. Просвітительство, спрямоване на національне самоствердження, стає сенсом життя кількох поколінь істориків-українознавців, щиро відданих національній ідеї в її дещо романтизованому, зафарбованому в ностальгічні тони

варіанті.

Від М. Максимовича, якого М. Грушевський називав одним з творців “історичної української ідеології”⁶, розпочинається поглиблене вивчення специфіки українського світобачення і її регіональних особливостей. Для нього характерні, насамперед, спроби обперти історичне знання на фольклорну традицію, розширити коло джерел за рахунок пам’яток звичаєвого права, етнографічного та статистичного матеріалу. Інтерес до локальної історії стимулювався прагненням не лише довести право українського народу на власну історію, але й пояснити обумовленість історичної долі окремих регіонів України обставинами їхнього географічного становища, зовнішньополітичними реаліями, рівнем економічного і культурного розвитку.

Один з блискучих зразків регіонально-історичного дослідження був виконаний М. Максимовичем на матеріалі його “малої батьківщини”. Йдеться про працю “Бубновська сотня”, вміщену в “Журнале Министерства внутренних дел” (1848, №1; 1849, №4, 6). У ній Максимович показав, як на прикладі зовсім невеликої адміністративної одиниці можна створити “нарис цілого українського життя”⁷. Історія невеликого містечка Бубнова і навколишніх сіл (поблизу одного з них, Прохорівки, на Михайловій горі М. Максимович прожив більшу частину свого життя) майстерно вплетена ним у канву української історії, починаючи з середини XVI ст.

На матеріалі цього краю М. Максимовичу вдалося показати і постійну залежність життя українських козаків і селян від природної стихії (у тому числі від зміни русла Дніпра і його розливів), і ті біди, які принесла на ці землі Берестейська унія, і те, як козацько-селянські повстання 30-х рр. наближали блискучий триумф Богдана Хмельницького. Чимало уваги приділяє він показу трагедії, якою обернувся для народу поділ України по Дніпру: “Дніпро став розлучником двох рідних половин козацької України”⁸. Бубновська сотня, яка раніше була частиною Канівського полку, була відірвана від свого колишнього центру надовго. Втім, козаки цього поділу не визнавали: вирушаючи на Запорожжя, приписувалися звичайно “до товариства Канівського куреня”. Блискуче виписаний автором родовід останніх Бубновських сотників – Івана Максимовича, онука улюбленця Мазепи Максима Печерського і Петра Неверовського, син якого став героєм епопеї 1812 року. Дуже скромно, у підрядковій примітці, у канву історії бубновської сотні М. Максимович ввів і розповідь про свою особисту долю⁹.

Історіософську основу осмислення українського історичного процесу через призму федералістичних, регіональних у своїй основі, підходів створив М. Костомаров. Його історіографічна спадщина містить чимало методологічних і філософських узагальнень, які випереджали свій час. Тільки жажливі політичні обставини, вважав М. Драгоманов, перешкодили М. Костомарову стати “політичним діячем великої сили”, “дужим діячем демократично-федерального напрямку”. Його статтю “Дві руські народності” М. Драгоманов вважав такою, що “намітила цілу програму історико-психологічних робіт на довгий час”¹⁰.

Новизна історіософських підходів М. Костомарова полягала у прагненні поєднати історичну науку з народознавством (державознавством), в обґрунтуванні мистецтва “введення народного елемента в науку історії”¹¹. виявляючи особливий інтерес до історії “вільних людських співтовариств”, він виводив її корені з удільно-вічових начал, які, на його думку, домінували в Київській Русі.

У полеміці з охоронним, виразно москвоцентристським, напрямом офіційної російської історіографії викристалізувалася запропонована М. Костомаровим вісь протистояння двох сил – народної (вічової) і єдинодержавної. Носіями цих сил виступають у історика російський і український народи. У Київській Русі М. Костомаров бачить втілення удільно-вічових начал; на його думку, вона являла собою федеративний союз самобутніх, самоуправних, автономних одиниць, зв’язаних спільністю походження, побуту, мови, віри, свідомістю єдності князівського роду. Такій формі зв’язку повністю відповідала демократична, вічова форма суспільного ладу. Однак у самому факті існування “вільних людських співтовариств” крилися і джерела їхньої слабості, нездатності протистояти завоюванням.

До централізації в російській історії М. Костомаров ставиться в принципі негативно. Її він виводить із татарського завоювання, у полум’ї якого загинули “старі вічові начала свободи”. Від звеличення ханів йде традиція обожнення верховної влади, прийнята Руссю. Саме в рабстві, вважає історик, “Русь знайшла свою єдність, до якої не додумалася в період свободи”¹².

За М. Костомаровим, централізація придушує внутрішню федеративну тенденцію розвитку. Утворенням централізованої держави відкривається період “Русі єдинодержавної”, що прийшов на зміну “Русі удільно-вічовій”. Проте, вважає вчений, демократичні начала Русі не загинули, а втілилися в рисах народної

південноросійської історії. “Південноросійська”, або “малоросійська” народність, лишається носієм тих “федеративних начал”, які домінували в історії Київської Русі.

Відмінність у розвитку “двох руських народностей” М. Костомаров виводить із різниці у психологічному складі великоруса і південноруса. У психічному складі великоруса, вважає він, домінує прагнення “дати міцність і формальність єдності своєї землі”¹³, а звідси і готовність скоритися, сприйняти “єдиновладдя”. Що ж до південноруса, то він втілює дух свободи, схильність до “невизначеності форм” і до анархії. “У натурі південноросійській не було нічого, що силувало, нівелювало, не було політики, не було холодного розрахунку, твердості на шляху до означеної мети”¹⁴. Звідси виводиться феномен українського козацтва, генетично зв’язаного з “староруськими вічовими началами”.

У протиставленні “двох руських начал” і “двох руських народностей” М. Костомарову не вдалося уникнути певних крайнощів і перебільшень. Але в його схемі російсько-українських відносин було схоплено головне: відмінність у ментальності росіян і українців, чим значною мірою був зумовлений драматизм української історії. Як би не ставитися до історіософічних узагальнень М. Костомарова, не можна не віддати належне його прагненню розглядати Україну як специфічний регіон, який вимагає спеціального вивчення. М. Костомаров не тільки обґрунтував право українців на власну, окрему від загальноросійської, історію, але й звернув увагу на землю як територіальну одиницю, що раніше жила своїм власним, незалежним життям і надалі виявляла себе “відмінними змаганнями в спільним державнім устрою”. “Знайти і схопити ці особливості народного життя частей Руської держави було завданням моїх занять історією”, – писав дослідник¹⁵. При цьому саме в самотньому житті земель він відшукував “народні начала, начала незалежності і окремоті, запоруки власного самоіснування”¹⁶.

Особливе місце в осмисленні домінуючих на той час філософсько-історичних систем і у їх застосуванні до вивчення української минувшини належить М. Драгоманову. Відштовхуючись від головних категорій позитивістської філософії історії – прогресу і порядку – він переконливо довів обмеженість підходів, що ґрунтувалися на абсолютизації ідеї прогресу. В житті кожного народу відбуваються істотні коливання, повернення назад. “Збирання земель”, яким активно займалася Московія, підживлювало феодальну систему і консервувало російську відсталість на тлі Західної Європи¹⁷.

Хоч М. Драгоманов і не займався професійно історією України, він уважно і вдумливо аналізував особливості її історичного розвитку, насамперед спричинені багатовіковою бездержавністю. Постійний предмет його роздумів – світова роль України в контексті її взаємозв'язків з Росією, Польщею, іншими країнами Європи. Коли українські історики з'ясують, що є високого і специфічного у поняттях малоруського народу про світ, сім'ю, громаду, вважав він, факти політичної історії, гео- і етнографії української знайдуть собі місце “у курсах історії і етнографії Росії”¹⁸.

До визначення завдань історичної регіоналістики М. Драгоманов підходить здебільшого як етнограф, але йому органічно чужий “галушечний патріотизм”. Полемізуючи з Б. Грінченком, він писав, що “виводити певні політичні чи соціальні думки з почуття національного, з душі етнографічної, значить чудним способом перемішувати круги різних речей. Політичні і соціальні думки суть послідком певної науки, тобто проби краєвої і інтернаціональної”¹⁹. Свій метод аналізу билин, дум, легенд він називав порівняльно-історичним, оскільки цей метод давав можливість простежити їх відношення “до географічних і історичних обставин певних країн”, показати “національні одміни варіантів”²⁰. Віддавши данину “теорії міграцій”, біля джерел якої стояв німецький фольклорист Т. Бенфей, М. Драгоманов приділяв багато уваги аналізу схожості епічних сюжетів у різних народів (“мандрівні сюжети”) простежуючи в такий спосіб культурні взаємозв'язки і взаємовпливи.

Історіософське бачення проблем української історії М. Драгоманов найбільш чітко формулює у своїй програмній праці – зверненні до читачів збірника “Громада” 1878 р. Простежуючи процес розірвання української землі “між сусідніми царствами і начальствами”, він вбачає драму українського народу в тому, що замість одного українського народу в Росії перед світом постали три його частини – *Малоросія, Слобідська Україна і Новоросія*, причому останню (колишні Вольності Війська Запорізького) начальство довільно ділило на губернії, зганяло українців із своїх земель і “розбавляло” іншоетнічним елементам. “В Польщі те ж саме робилося по воєводствах, причому більша частина наших країв залічувалась в *Малопольські землі*, а друга, північна – в *Литовські!*.. Так поряд наша Україна була поневолена і поділена, а люди й громади розірвані одні од одних, і сама думка про волю і спілку їх придавлена в мужицьких громадах, а ще більше в письменних людей”. Але, починаючи від “Истории Русов”, творів Т. Шевченка, документів Кирило-

Мефодіївського товариства, поряд з ідеями скасування кріпацтва, запровадження письменства рідною мовою, дедалі виразніше звучить й ідея волі (автономії) для України чи то в Росії, чи то в спільній і вільній Слов'янщині.

У “Передньому слові” (до “Громади” 1878 р.) М. Драгоманов чітко окреслив межі української землі: на півдні – від Кірлібаби на межі з Трансильванією через Чернівці до моря і через Крим до Кубані, на сході – від Новочеркаська до Слов'яносербська і Павловського у Воронезькій губернії, на півночі – вище Новгород-Сіверського до Прип'ятського гирла і далі до Пінська і Білостока. Називає і загальну кількість українців – 14239129 чол. в Росії та 3032000 в Австро-Угорщині. Усвідомлення своєї сили, вважає М. Драгоманов, спонукає українців до осмислення ідей козацьких часів. Питання про те, чи жити Україні, чи помирати, він ставить в залежність від того, чи зуміють українці “ухопити кінець нитки, що ввірвалась в нашої історії в XVIII ст.” і прив'язати до нього все те, до чого дійшла політична думка Європи XIX століття²¹.

Талановитий публіцист, історик, правознавець, М. Драгоманов одним з перших в українській політичній думці обґрунтував ідею “самоуправи” областей і національностей, засновану на демократичному принципі. Ця “самоуправа” уявлялася йому у вигляді федеративної спілки національних громад, об'єднаних знизу догори. У такий спосіб, вважав вчений, можна вибудувати єдність нації як “асоціації асоціацій”, досягти “широкого народоправства і широкої децентралізації”. Сформульований таким чином політичний ідеал українського лібералізму являв собою зародок ідеї громадянського суспільства. Гейдельберзький професор М. Вебер, якого вважають засновником політології, оцінив драгоманівську ідею обласного самоврядування як реалістичну і продуктивну, таку, що відповідала економічним та етнографічним умовам Росії²².

Як демократа, прекрасно обізнаного із практикою співжиття націй у цивілізованих суспільствах держав Європи, М. Драгоманова глибоко обурювала російська “механічна теорія державного і національного централізму, згідно з якою потрібно всюди знищувати сепаратизм, все порівнювати, все русити”, переважно силами чиновництва і адміністрації, при повному недовір'ї до місцевих сил і населення. Доводячи необхідність визнання Росією автономних прав окраїн, які не бажають бути об'єктом для експериментів “перерусіння, дорусіння і обрусіння”, М. Драгоманов вважав, що від такого визнання виграє і сама Росія, яка нерозумною політикою централізації прирекла

себе на сізіфову працю, перетворилася на “якийсь безкінечний лабіринт або швидше заморожений ліс, сповнений ознаками інтриги, крамоли, сепаратизму”. І моральні, і економічні інтереси центру Росії, доводив М. Драгоманов, якнайтісніше пов'язані з долею її окраїн, а частково і з долею закордонних придунайських і прикарпатських земель. Якщо питання про децентралізацію і самоуправління общин і областей стає насущним питанням для невеликих, порівняно з Росією, європейських держав, то тим паче воно є насущним для Росії. “Побільше простору і світла всередині країни, як і на краях”, необхідність особливої уваги до справ Західного краю – такою є спрямованість статті М. Драгоманова “Восточная политика Германии и обрусение”, вміщеної на сторінках “Вестника Европы” у 1872 р.²³

Досить критично ставився М. Драгоманов і до тієї системи співжиття націй і регіонів, яка склалася в Австро-Угорщині. “Австрійські дуалізми, федералізми з їх складною системою обласних намісництв, міністерств, делегацій, з безліччю центрів, які можуть висмоктувати життя з областей ще ліпше самого Відня, з поділом на коронні області, з яких у кожній панівні партії можуть експлуатувати країну і населення, народності душити одна іншу, – австрійські ідеали влаштування областей і народів зовсім не застосовні до Росії ні нині, ні в майбутньому”, – вважав він. Але саме для того, щоб виключити в Росії прагнення, схожі на австрійський федералізм, і потрібно уникати зайвої централізації і запопадливості у стиранні всіх місцевих особливостей населення великої держави²⁴.

Вважаючи федерацію засобом розплутування складного клубка регіональних і національних проблем, М. Драгоманов запропонував конкретний план політичної і адміністративної реформи в Росії на засадах автономії земських одиниць – общин, повітів, губерній або областей. Опублікована у 1884 р. в Женеві програма “Вільного Союзу – Вільної Спілки” передбачала поділ Росії на краї за швейцарським зразком. На російській Україні планувалося утворити Київський, Одеський, Харківський краї; крім того, частина українських земель (Полісся і Волинь) мала увійти разом з білоруськими землями до Поліської області. Федералізм для України, вважав М. Драгоманов, є природним, оскільки автономними краями і народоправними городами, у хоч і наївному, але все-таки федеративному союзі жили їхні предки – руси. “Хай же тепер українці візьмуть на себе місію служити опорою усьому автономному, усьому народному серед різних народів і країв у Росії”²⁵.

Теоретичні конструкції М. Драгоманова лишилися планом,

начерком, їм не вистачало довершеності. Саме життя покаже, вважав він, які форми державного устрою виявляться найкращими. До речі, саме М. Драгоманову належала ідея двопалатного російського парламенту, друга палата якого (Союзна) мала захищати права усіх народів, що об'єднуються у "вільну спілку". На думку С. Єкельчика, пронизаний ідеєю самоврядування драгомановський проект впродовж довгого часу лишався єдиним розробленим проектом російської конституції²⁶.

Безумовно, випереджали свій час, хоч і неоднозначно сприймалися, ідеї М. Драгоманова, що безпосередньо стосувалися шляхів розв'язання національного питання. Приміром, він був рішучим противником поділу жителів України на "корінних" і "некорінних", твердо виступав проти "москвоїдства". Важливо підкреслити, що космополітизм у розумінні М. Драгоманова протистояв не національній ідеї, а лише настроям національної винятковості, "вузького і поверхового національства". За кожною національною громадою в Україні він визнавав право на власний культурно-національний розвиток і на власне національно-адміністративне самоврядування. Надалі ці ідеї дістали розвиток у конституційному проекті М. Грушевського 1905 р. та у тих підходах до розв'язання національного питання, які запроваджувала в життя Центральна Рада.

Вплив ідей М. Драгоманова відчувається у доробку одного з визначних теоретиків і практиків народознавства – П. Чубинського, чия семитомна праця "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край" була віднесена першим до числа тих, по яких можна створити "образ українського народу". Глибоке проникнення у духовний світ українців, євреїв, поляків Правобережної України дало можливість П. Чубинському створити працю, яка вивела українську етнографічну школу на передові позиції в Росії²⁷.

З іменем П. Чубинського пов'язана цікава ідея – співвіднести поділ України на історико-географічні області з давньою локалізацією східно-слов'янських племен. Вперше порушене у його "Трудах" питання про територіально-діалектний поділ української мовно-етнічної території лінгвіст-діалектолог К. Михальчук розв'язав досить своєрідно: він виділив в українській мові три наріччя: українське, поліське та червоноруське (русинське), назвавши їх відповідно давньополянським, давньодревлянським і давньохорватським. Цю ідею підказав К. Михальчуку П. Чубинський: за його словами, в ході експедиції у Південно-Західний край 1869-1870 рр. він приділяв

особливу увагу визначенню меж розповсюдження наріч і говорів і на основі зібраного матеріалу “заявив Географічному товариству про збіг поділів малоруського племені по наріччях і говорах з поділом Нестора на народці”²⁸. Обґрунтувати ці висновки в той час було надзвичайно важко внаслідок обмалі археологічного та антропологічного матеріалу. К. Михальчук згодом прийняв класифікацію О. Соболевського, який ділив українську мову на два наріччя – північне і південне; з ним погодилася більшість пізніших мовознавців. Проте здогад П. Чубинського лишився у числі тих, які і нині стимулюють діалектологічні пошуки²⁹.

Зазначені праці закладали фундамент української регіоналістики, хоча ще і не виділилися в окремий науковий напрям. Створити такий напрям вдалося лише В. Антоновичу, який разом із своїми учнями почав систематичне вивчення історії України у розрізі окремих земель Давньої Русі. У київській школі В. Антоновича “обласництво” стало одночасно і принципом історичного дослідження, і пріоритетним напрямом роботи великого колективу вчених. Як справедливо зазначав уважний дослідник його спадщини О. Гермайзе, саме обласництво разом з інтересом до внутрішньої історії (стани, колонізаційні процеси, масові рухи), а також раціоналістичне і позитивістське тлумачення історичних процесів були тим новим, що вніс В. Антонович в українську історіографію. Він немовби замкнув своєю діяльністю період етнографізму і романтики і розпочав період об’єктивного вивчення історії в її багатогранних проявах³⁰. Праці В. Антоновича і його учнів відрізнялися уважним аналізом і синтетичною критикою джерел із застосуванням при цьому методів палеографії, текстології, нумізматики, історичної географії. У цьому відношенні значення спадщини В. Антоновича співставне із ролю Л. Ранке у німецькій та світовій науці³¹.

Протягом 80-90-х рр. українська історіографія збагатилася низкою монографій, в яких історія Давньої Русі постала у новому, “горизонтальному” вимірі. Більшість праць цього циклу стосувалася Правобережної України. Йдеться, насамперед, про праці О. Андріяшева та П. Іванова з історії Волинської землі, М. Молчановського з історії Поділля, М. Довнар-Запольського з історії Кривецької та Дреговицької земель, Д. Багалія та П. Голубовського з історії Сіверської землі, В. Ляскоронського з історії Переяславської землі тощо. На думку Д. Дорошенка, “коли б навіть Антонович не залишив ніяких власних творів, то вже ця одна велетенська організація наукового досвіду української історії в працях його учнів

запевнила б йому одне з найпочесніших місць в діях української науки”³².

Одним із серйозних здобутків школи В. Антоновича було прояснення “загубленої” історії Болохівської землі. Літописна Болохівська земля, на території якої 1150-1257 рр. існувало удільне Болохівське князівство, що межувало з Київським і Галицько-Волинським, була, по суті, вперше науково описана учнем В. Антоновича М. Дашкевичем. Його попередники, зокрема львівські історики Д. Зубрицький та С. Шараневич, не могли чітко локалізувати місцезнаходження згаданої в Іпатіївському та інших літописах Болохівської землі, а тому “розчинили” її історію в історії сусідніх князівств. М. Дашкевич не лише довів існування автономної Болохівщини, але й визначив її кордони, подавши відповідну картосхему, основні етапи історії князівства, проаналізував його правовий статус. Висновки М. Дашкевича були зустрінуті науковцями неоднозначно і викликали жваву дискусію, але археологічні дослідження ареалу розселення болохівців у верхів’ях Південного Бугу і басейна річок Случі, Горині, Тетерева, які велися з 70-х рр. XIX ст. і продовжуються до сьогодні, підтвердили науковість висновків М. Дашкевича³³.

Особливе місце у спадщині В. Антоновича та його школи займають праці з історії заселення Правобережної України. Сьома частина “Архива Юго-Западной России” може служити зразком тогочасних підходів до вивчення Київщини, Волині та Поділля в хронологічних межах від 1386 до 1700 рр. Як зазначалося у вступі до першого тому, упорядники звертали насамперед увагу на такі характеристики регіону: 1) населеність, тобто густина населення і географічний розподіл його у різні епохи; 2) етнографічний склад населення і його періодичні припливи і відливи внаслідок спустошень і нової колонізації; 3) соціальний склад населення, тобто класи, на які воно розпадалося у різні часи, і які мали переважний вплив у тій чи іншій місцевості³⁴. Такий підхід давав змогу створити достовірну картину розміщення і міграцій населення впродовж тривалого історичного періоду, простежити вплив воєн і народних повстань на економічне і суспільно-політичне життя, розкрити специфіку демографічних процесів у регіоні.

Із школи В. Антоновича вийшов Д. Багалій, який наприкінці XIX ст. був відомий як уважний дослідник історії Слобідської, Лівобережної, Південної України, засновник власної школи істориків-регіоналістів. Звинувачення в українофільстві, які виразно прозвучали

ще на початку його наукової кар'єри, не зменшили потягу вченого до осмислення регіональних особливостей України. “Мої праці з історії краю, – писав Д. Багалій, – не мали випадкового характеру: із школи мого високошановного учителя, проф. В. Антоновича я виніс переконання про необхідність опрацювання російської історії за областями... І ось обласна історія України стала головним предметом моїх занять”. Через багато років він прямо пов'язував свій інтерес до “обласництва” із бажанням “зробити щось для самосвідомості того народу, з якого я вийшов”³⁵.

Свою докторську дисертацію Д. Багалій змушений був захищати не у Харкові (де незадовго перед тим вчена рада відхилила дисертацію М. Сумцова як “українофільську”), а в Москві. Тему дослідження Слобідської України довелося завуалювати: вчений дав своїй дисертаційній праці назву “Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства”. Захист пройшов цілком успішно, але й після одержання докторського ступеня звинувачення в українофільстві не припинилися. Відомий чорносотенець С. Щоголев у своєму сумнозвісному “дослідженні” українського руху звинувачував Д. Багалія у тому, що він посіяв у місті зерна українофільства і разом з М. Сумцовим “українізував історико-філологічне товариство при університеті”³⁶.

За словами Д. Багалія, він прагнув дати справжню історію народу – “його подій, його життя, його горя, його радощів, його думок, мрій та надій і знову-таки усього народу – усіх його колишніх станів: і козацтва, і його старшини, і поспільства, і міщанства, і духовенства з їх матеріальними здобутками, просвітою і культурою, з усім національним обличчям”³⁷. Особлива увага зверталася на вивчення колонізації краю, його соціально-економічного і культурного розвитку, становища різних груп населення XV-XVIII ст., особливостей суспільної організації.

Докторська дисертація Д. Багалія була новаторською працею у тому розумінні, що в умовах практичної відсутності географії України як наукового напрямку вона давала велику суму відомостей не лише про історію колонізації Слобожанщини, але й про фізико-географічні особливості цієї місцевості, склад населення, політико-адміністративний поділ тощо. В рецензіях на неї, які опублікували майже всі “товсті” російські журнали, вказувалося на велику цінність наведеного в ній фактичного матеріалу. Автор здобув за цю працю премію імені С. Уварова Петербурзької Академії Наук 1896 р.

Паралельно з підготовкою цієї капітальної праці Д. Багалій

видав три томи збірників матеріалів для історії колонізації і побуту Слобожанщини³⁸. За оцінкою В. Антоновича, уже перший з них став важливим внеском в історичну науку “як перша і єдина праця в своєму роді”³⁹. Характерною особливістю праць Д. Багалія було широке використання в них записок сучасників і очевидців, а також фольклорних пам’яток.

Другий регіон, який постійно привертав увагу Д. Багалія та його учнів – Лівобережна Україна. У дослідженні колишньої Гетьманщини історик вважав себе послідовником О. Лазаревського. Дійсно, він напрочуд плідно продовжив розпочату О. Лазаревським справу створення архівної бази для вивчення історії Гетьманщини, а також історії закріпачення селянства в краї. Ретельні дослідження Д. Багалія підтвердили зроблений О. Лазаревським висновок: задовго до царського указу 1783 р. на Лівобережжі йшов інтенсивний процес закріпачення селян.

Ідейно-політична боротьба в аграрному питанні, що точилася в Росії наприкінці XIX ст., справила помітний вплив на хід наукової дискусії про общинне землеволодіння на Лівобережній Україні, тон у якій задавала школа Д. Багалія. Дискусія розгорнулася навколо праць професора Київського університету І. Лучицького, який доводив існування в Україні архаїчної поземельної общини у XVIII ст. Відгукнувшись на статтю І. Лучицького в “Отечественных записках” (1882, №11), Д. Багалій твердив, що община виникла тут у пізніший час, вирісши із “займанщини”. Він доводив, що захоплення селянами землі після Визвольної війни, що зруйнувала магнатське землеволодіння, створювало право власності, хай і ненадовго.

Хоч Д. Багалій явно переоцінював роль “займанщини”, більшість учасників дискусії солідаризувалася з ним у головному, висловившись проти ототожнення російської общини і української громади. Істотно просунувши вперед дослідження співвідношення російської “общини” (“миру”) і української “громади”, ця дискусія дала стимул для аналізу процесу розкладу общини, зміцнення приватних начал у землекористуванні. Її значення, крім суто історіографічного нарощування знань, виявилось у тому, що вона проклала шлях дослідженням менталітету українства, його національної психології. Д. Багалій, О. Єфименко, В. Барвінський доводили, що, в порівнянні з російським, в українському характері більш сильно виявляються індивідуалістичні риси, а українська “громада”, на відміну від общини, ґрунтувалася на началах добровільності і взаємодопомоги⁴⁰.

Саме на основі такого осмислення процесів регіоналізації в

історії України, їх впливу на економічні, соціальні, колонізаційні процеси, національний характер українця, відбувалося виокремлення з російської та польської вітчизняної історіографії. І хоч воно, за В. Потульницьким, відбувалося на основі ірраціонального світобачення, на фундаменті гегелівського романтичного націоналізму, запропоновані українськими істориками й народознавцями схеми і періодизації, кульмінацією яких стала схема М. Грушевського, “безперечно, виконали свою, необхідну для кожного поступального розвитку національної історичної науки роль”⁴¹. Хоча б тому, що, не виконавши роботу по сепарації, неможливо розв’язувати завдання інтеграції національної науки у світову.

У регіоналістики у даному контексті було своє “надзавдання” – вона наповнювала реальним змістом ідеї федералізму та регіоналізму. Досвід вивчення регіональної специфіки включався у сферу політичного обігу, живив проекти федералізації обох імперій. На такій основі поступово сформувалися два різновиди українського бачення минулого, один з яких намагався підкріпити традиційну схему російської історії, а другий – спростувати її. Тому навряд чи є виправданим популярне в сучасних умовах зображення української історіографії XIX ст. у вигляді однолінійного, “національно орієнтованого” потоку. Виокремлення історичного знання із системи “описових” наук супроводилося болісним процесом його самоідентифікації із певною культурою, етносом, системою онтологічних припущень. У цьому процесі виразно простежуються два підходи: перший виходив із спроби дослідження місцевих історичних явищ в універсалістському, загальноцивілізаційному контексті, другий – з пошуку особливої, національно-локальної ніші. Природно, що від того, як уявлялися тому чи іншому досліднику кордони української етнічної території, як розв’язувалися ним проблеми національно-культурної ідентичності і пріоритетних ціннісних орієнтацій, залежали концептуальні підвалини пропонованих ним історичних схем. “Майже на всьому просторі минулого... питання національно-культурної ідентичності перетворюється в головну дослідницьку і, отже, філософсько-світоглядну проблему”⁴². Причому, якщо говорити про Наддніпрянську Україну, прихильників національної самоідентифікації в історіографії було незрівнянно менше, ніж “традиціоналістів”, що дотримувалися “росієцентристських” підходів.

Значний обсяг політичних завдань, що їх доводилося розв’язувати українським вченим, розширював обрії не лише історіографії, але й народознавства. Еволюція останнього виявилася

особливо вражаючою: одна з гілок етнографії перетворювалася в універсальну науку про цивілізаційний поступ і місце в ньому України. Саме таке, розширене наповнення терміну “народознавство” пропонував І. Франко, який доводив, що пізнати народ – значить пізнати людей, що мешкають на певній території, їхнє нинішнє і минуле становище, їхні фізичні й розумові здібності, їхні інститути і економічне становище, їхні торговельні відносини й інтелектуальні зв'язки з іншими народами. У такому розширеному трактуванні до сфери народознавства належало включати політичну історію і історію розвитку державних інститутів, історію наук і історію промислів – зрозуміло, у тій обмеженій площині, яка стосується конкретного народу⁴³. При характеристиці двох основних течій у народознавстві – міграційно-історичної та антропологічної – І. Франко близько підійшов до того розуміння антропологізму як прояву “монолітності людської природи”, яке утвердилося вже в наш час.

Зрозуміло, що надмірна ідеологізація історичного думання в Україні мала багато від'ємних рис. Національна історіографія формувалася у протистоянні російській і польській; запліднюючись на стадії свого становлення переважно народницькими ідеями, вона перебільшувала роль “селянськості” української нації, невисоко оцінювала її здатність до державотворення. Над багатьма істориками виразно тяжів комплекс провінційності; відкидання росієцентризму часто супроводилося пошуками власних, українських варіантів месіанізму. Поборювання одних міфів народжувало інші.

Незважаючи на гостре зіткнення в українознавстві кількох полярних підходів, діяльність численних наукових інституцій, що ставили своїм завданням дослідження місцевої специфіки, сприяла поступовому набуттю місцевою історичною наукою рис самостійного соціального інституту. Всупереч постійному ідеологічному тиску наукові товариства, історичні часописи, університетські кафедри не тільки забезпечили збереження інтелектуального потенціалу української нації, але й відіграли роль стимулятора процесу інституалізації української науки. Без проведеної на місцях величезної роботи утворення Української Академії Наук у 1918 році було б неможливим. На цьому ж фундаменті розвивалася і розгалужена система краєзнавства.

Якщо сумарно оцінювати здобутки праці кількох поколінь істориків XIX ст., що присвятили своє життя переважно вивченню регіональної історії України, слід насамперед звернути увагу на величезну емпіричну базу даних, вилучених з розпорошених архівів, у

тому числі родинних, з народних переказів і етнографічних джерел. Заглиблення в емпірику і повага до факту допомогли їм уникнути жорсткої формалізації і догматизму, на які виразно хибувала офіційна наука обох імперій. Наукова обробка та публікація величезного актового та іншого документального матеріалу вже сама по собі була науковим подвигом, якщо мати на увазі обмаль сил і коштів, постійні переслідування й звинувачення. Але ж значно більше важило те, що українська історична наука витворила на цьому фундаменті такі масштабні праці, якою стала, зокрема, багатотомна "Історія України-Русі" М. Грушевського.

Властивий українському історичному думанню плюралізм підходів і дослідницьких методів, попри критику з боку представників суворого академізму, істотно розширював методологічну палітру та інструментарій історичного знання. У працях істориків київської школи В. Антоновича, приміром, широко використовувалися дослідницькі методи, запозичені з історичної географії, топографії, антропології, палеографії, текстології, археології та інших галузей знання, експедиційні обстеження, опитування, анкетування тощо. Широкий міждисциплінарний підхід і урізноманітнення джерел за рахунок введення речових, етнографічних, фольклорних даних, відомостей, запозичених з топоніміки, гідрології, кліматології тощо якоюсь мірою порушували "чистоту жанру" і викликали численні дискусії. Напругу пристрастей навколо цього явища можна, приміром, простежити по рецензіях О. Лазаревського та Д. Багалія на праці Д. Яворницького. Час, проте, показав, що розширення кола джерел пішло історичній науці на користь, і не тільки тому, що в такий спосіб збережено безцінні відомості, які живуть лише у народній пам'яті і поволі втрачаються. Головне ж, очевидно, полягає в тому, що на основі уважного дослідження регіональної специфіки і її відображення в народній свідомості історикам України вдалося створити нову смислову вісь дослідження, яка увібрала в себе здобутки соціальної психології і проклала шлях майбутнім дослідженням ментальності, етнічної історії, політичної і правової культури.

Дослідження істориків-регіоналістів мали вихід і на політичну практику, хоч далеко не всі з них могли це усвідомити. Коли В. Антонович орієнтував своїх учнів на уважне вивчення окремих регіонів, він навряд чи бачив за цим певну суспільну, а не лише наукову потребу. Йому не дано було передбачити, що всього через чверть століття проблема районізації України виникне не лише як адміністративно-територіальна, але й як політична. Але напівсвідомо

обраний ним напрям історичних студій уже на початку ХХ століття позначав можливі шляхи подолання тих внутрішніх суперечностей, які підривали зсередини як Російську, так і Австро-Угорську імперії. Йдеться, насамперед, про пропонувані українською історичною й політичною думкою шляхи трансформації державних систем Росії та Австро-Угорщини на підвалинах федералізму. Таким був, зокрема, конституційний проект М. Грушевського 1905 року. І хто знає, яких жахливих катаклізмів Росії та Україні вдалося б уникнути, якби влада у той час мала мужність прислухатися до порад істориків.

Annotation

In this article the analysis of reflection of Ukrainian social thought according of geopolitical changes in the XVIII century and new configuration of borders and regions of Ukraine is contained.

Анотація

У статті міститься аналіз рефлексій української суспільної думки щодо геополітичних змін кінця XVII ст. і нової конфігурації кордонів та регіонів України. автор пропонує своє бачення ролі українознавства.

- 1 Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. 1. – СПб, 1914. – С. 20.
- 2 Костомаров Н. И. Об отношении русской истории к географии и этнографии // Собрание сочинений. – Кн. I. – СПб, 1903. – С. 720.
- 3 Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку ХХ ст. та її досягнення // Крисаченко В. С. Українознавство. Хрестоматія-посібник. – Кн. 2. – К., 1996. – С. 290.
- 4 Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 203.
- 5 Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 315.
- 6 Його ж. "Малороссийския песни" Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – №6. – С. 2-8.
- 7 Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. 1. – К., 1876. – С. 741.
- 8 Там же. – С. 770.
- 9 Там же. – С. 816.
- 10 Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – К., 1971. – С. 101.
- 11 Костомаров Н. И. Собрание сочинений. – Кн. 1. – СПб., 1903. – С. 720.
- 12 Там же. – Кн. V. – С. 42.
- 13 Там же. – Кн. I. – С. 40.
- 14 Там же. – С. 43.
- 15 Див.: Костомаров і новітня Україна // Україна. – 1925. – №3. – С. 19.
- 16 Докладніше див.: Грушевський О. До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі // Україна. – 1928. – №3. – С. 50-57.
- 17 Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х тт. – Т. 2. – К., 1970. – С. 73, 104.

- 18 Там же. – Т. 1. – С. 181-184.
- 19 Там же. – С. 440.
- 20 Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова. – К., 1956. – С. 48.
- 21 Драгоманов М. П. Переднє слово (до громади 1878 р.) // Вибране. – К., 1991. – С. 276-336.
- 22 Див.: Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994. – С. 337-338.
- 23 Драгоманов М. П. Политические сочинения. – М., 1908. – С. 200-216.
- 24 Там же. – С. 206.
- 25 Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – К., 1971. – С. 213-214.
- 26 Скельчик С. О. Федералізм М. Драгоманова // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова. – К., 1995. – С. 70.
- 27 Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – С. 169-171, 458-459.
- 28 Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – Т. VII. – СПб, 1878. – С. 469.
- 29 Докладніше про це див.: Німчук В. Про походження українських діалектів // Україна. Наука і культура. – Вип. 26-27. – К., 1993. – С. 233-250.
- 30 Там же. – С. 32.
- 31 Див.: Винар Л. До 150-річчя з дня народження Володимира Антоновича // Український історик. – 1984. – Т. 21. – Ч. 1-4. – С. 187.
- 32 Дорошенко Д. Володимир Антонович. – Прага, 1942. – С. 163.
- 33 Докладніше див.: Баженов Л. В. Болохівська земля XII-XIII ст.: погляд учених і краєзнавців // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 10. – К., 2000. – С. 114-124.
- 34 Архив Юго-Западной России. – Ч. 7. – Т. I. Акты о заселении Юго-Западной России (1386-1700). – К., 1866. – С. 1.
- 35 Цит. за: Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С. 182-183.
- 36 Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С. 73, 439.
- 37 Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 14.
- 38 Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской, Курской и Воронежской губ.). – Харьков, 1886; Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии в XVI-XVIII ст. – Т. 2. – Харьков, 1890.; Заметки и материалы по истории Слободской Украины. – Харьков, 1893.
- 39 Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн. 2. – С. 205-206.
- 40 Багалей Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII-XVIII ст. // Киевская старина. – 1883. – Кн. 12. – С. 579-580.
- 41 Потульницький В. Українська та світова історична наука // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 25.
- 42 Бистрицький Є. К. Філософський образ культури та світ національного буття // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 74-75.
- 43 Франко І. Найновіші напрямки в народознавстві // Зібрання творів у 50-ти тт. – Т. 45. – К., 1986. – С. 254-267.